

T. Litovkina Anna – Wolfgang Mieder

„A közmondást nem hiába mondják” – Vizsgálatok a proverbiumok természetéről és használatáról

*(Budapest: Tinta Könyvkiadó, 2005. Segédkönyvek a nyelvészet
tanulmányozásához. XLI. 204 pp)*

Barta Péter

Az ókor óta nagyon sokan foglalkoznak a közmondásokkal. Parömiográfusok gyűjtik, parömiológusok vizsgálják. A két tevékenység jól kiegészíti egymást, akár egy személy munkásságán belül is. A múltban azonban gyakran szubjektíven viszonyultak a közmondásokhoz, horribile dictu kisajátították azokat valamelyik ideológia számára. Ha megbízható gyűjtemények születtek is korábban, a rendszeres, tudományos alapú vizsgálat alig néhány évtizedes. Ezekben az utóbbi évtizedekben viszont valósággal fölvirágozott a kutatás, külföldön és Magyarországon egyaránt. A teljesség igénye nélkül (és ábécérendben) napjainkban a magyar nyelvterületen Forgács Erzsébet, O. Nagy Gábor, Paczolay Gyula, Rozgonyiné Molnár Emma, Szemerkenyi Ágnes, T. Litovkina Anna, Voigt Vilmos és Vöö Gabriella nevét kell megemlíteni; a világ más tájairól pedig Alan Dundes, Peter Grzybek, Wolfgang Mieder, Charlotte Schapira, Julia Sevilla Muñoz, és Arora Shirley emelhető ki.

A jelen kötet születése nemzetközi együttműködésnek köszönhető. A szerzőkről röviden: T. Litovkina Anna idén magyar közmondásszótárt jelentetett meg (T. Litovkina 2005), korábbi írásai közül – hogy más műfaj is képviselve legyen – egy közmondásokkal kapcsolatos egyetemi feladatkönyvet említenénk (T. Litovkina 2000). Wolfgang Mieder tevékenységéről inkább a számok beszéljenek: 150 könyv (igaz, egyeseknek „csak” a szerkesztője), 355 tanulmány, 109 recenzió, 255 előadás (az egyetemieket nem számolva) – döntő többségük témája a közmondás (2004. szeptember 27-i adatok).

Kettejükben közös, hogy több nyelvre, azok közmondáskincsére és kultúrájára látnak rá (T. Litovkina Anna: orosz, magyar, angolszász; Wolfgang Mieder: német, angolszász); mindketten foglalkoznak oktatással, kutatással, írással, közmondásgyűjtéssel egyaránt; végül pedig: nyelvészként és folkloristaként közelítik meg az anyagot.

Mivel a puding próbája az evés, lássuk magát a művet!

Először sikeresen elhatárolja a közmondást más műfajoktól (szólás, szállóige), számba veszi az eddigi tudományos meghatározásait, és bemutatja a közmondásokról szóló közmondásokat, melyek valójában maguk is egyfajta népi jellemzések. Összefoglalja az empirikus kutatások eredményeit a közmondások ismeretéről, használatáról, népszerűségéről, használóiról, közli a közmondások „népszerűségi listáját”-t (a magyar nyelvterületen; a drávaszögi magyarság körében; a romániai

magyarság körében; a University of California at Berkeley Folklore Archívumában). E – részben nyelvészológiai – fejezet után a könyv visszakalauzolja az olvasót az időben: egyes közmondások eredete ugyanis akár évezredekre nyúlik vissza. Ízelítőt kapunk a bibliai, a görög, a latin és az angol eredetű közmondásokból, és azokból is, amelyek több forrásból származtathatók: pl. a *Színpad [Színház] az egész világ* proverbiumot Shakespeare tette híressé, de már évszázadokkal korábban megtalálható a latinban.

A következő fejezet a közmondás variálódásával foglalkozik. Először a diakrón változást tárgyalja. Két példán mutatja be, hogy az évszázadok során, de akár a XX. század folyamán is, egy közmondás számos alakban jelenhet meg. A szinkrón variálódást pedig kiválóan illusztrálja *A hazug embert előbb utoléri, mint a sánta kutyát* közmondás, amelynek e legnépszerűbb változata mellett még 17 változata adatolható (mint egy felmérés során kiderült: az adatközlőknek csupán egynegyede használta a „szótári alak”-ot, a többiek a további változatok egyikét).

A „Közmondásszerűség” c. fejezet a meghatározási kísérlet folytatásának is tekinthető. Az eddig adott, nagyjából külső definíciók (más műfajoktól való elhatárolás) itt belső definícióval egészülnek ki: a szerzők arra keresik a választ, mi tesz közmondássá egy állítást. Ez az eljárás valóban jobb eredményekkel kecsegtet, mint egy tömör megfogalmazás keresése. Az utóbbi évtizedek gyakorlatát követve a szerzők markereket állapítanak meg. Ezek a markerek olyan sajátosságok, ismertetőjegyek, amelyek általában jellemzik egy vagy több nyelv közmondáskincsét, ha minden egyes közmondás nem is rendelkezik minden egyes markerrel. „Egy teljesen prózai mondat is válhat közmondássá, de... minél több közmondás jellegű megkülönböztető jegye van egy megállapításnak, annál nagyobb erre az esélye” (100. o.). T. Litovkina Anna és Wolfgang Mieder egyebek között a következő marker-csoportokat különbözteti meg: szemantikai (pl. megszemélyesítés, paradoxon, metafora), hangtani (pl. alliteráció, rím), lexikai (pl. jellegzetes szavak, szóismétlés) és grammatikai (pl. jellegzetes mondatstruktúrák, jelen idő, egyes szám harmadik személy, kijelentő mód). Ezekon kívül még a tömörség és a „hagyományosság” jellemzi a közmondást. Ez utóbbit azt kell értenünk, hogy a közmondást bizonyos földrajzi körben (egyetlen régióban vagy akár több kontinensen) a lakosság viszonylag széles köre tartósan ismeri és használja.

„A közmondás jelentése” c. fejezettel a szerzők kemény, de megkerülhetetlen fába vágják a fejszájukat. A feladat talán még nehezebb, mint a közmondás meghatározása. Először a proverbiumok tartalmát vizsgálják. Elkülönítik az időjárással, mezőgazdasággal, egészségüggyel kapcsolatos közmondásokat: ezeket egyes nyelvekben valóban szokás külön kategóriaként kezelni, franciául még saját nevük is van: „dicton”. A tartalmi csoportosítás azonban nem teljes. A szerzők menségére legyen mondva: a tematikus felosztás másnak sem sikerült, hiszen nem is sikerülhet. Bárhogy is osztjuk fel a nyelven kívüli világot, egy adott közmondás tartozhat több kategóriába. *Kutyából nem lesz szalonna*: ez az állítás a kutyáról szól, a szalonnáról, vagy mindkettőről? Leginkább egyikről sem, hanem az alaptermészet megváltoztathatatlanságáról. Mert ez a közmondás, mint társai igen nagy része, metaforikus. Hogy mikor értelmezendők metaforikusan, és

mikor szó szerint, az nem a közmondásoktól, hanem a használatuk körülményeitől függ. Ahogy a szerzők maguk is írják: „... szövegösszefüggéseikből kiszakítva nagyon nehezen lehet értelmezni a közmondások jelentését” (108. o.). Ezért, a szövegösszefüggés nélkülözhetetlenségének hangsúlyozása mellett, a jelentésnek szentelt fejezet nagyobbik része a szinonim és antonim közmondásokkal foglalkozik. Ez utóbbiak léte óva int az egyoldalú szemlélettől; arra figyelmeztet, hogy egy adott élethelyzet többféleképpen értelmezhető, értékelhető.

Ez után a rész után logikusan csakis a szövegkörnyezettel foglalkozó fejezet következhet. Így is történt. Megtudjuk, hogy egyes íróknak melyek voltak a kedvenc közmondásaik (idézetekkel illusztrálva), és a közmondások hogyan illeszkednek be a szövegbe: bővítéssel, szűkítéssel, akár a mondatszerkezet, az igeidő, -mód, a szám, a személy megváltozásával. Nem ritkaság, hogy egy közlés közmondásjellegét bevezető formula hangsúlyozza, pl. *azt mondja a közmondás...* Ezek a formulák gyakran hivatkoznak a régiségre és az igazságtartalomra, pl. *van egy régi közmondás...*¹

Az utolsó fejezet a parömiológiai kutatás legújabb keletű tárgyával foglalkozik: a közmondásparódiákkal, elferdített közmondásokkal, közmondáspersziflázsokkal, antiproverbiumokkal – kinek melyik elnevezés tetszik. A közmondás olyan változataról van szó, amely saját magát karikírozza. Nem feltétlenül mond ellent az eredeti közmondásnak (szemben az antonim közmondásokkal), hanem kifigurázza egy állítás vagy az egész műfaj formáját, tartalmát, közhelyességét. Nem véletlen, hogy a legnépszerűbb közmondások válnak alapjául a legtöbb ferdítésnek: a karikatúra csak akkor működik, ha az eredeti közismert. Így a felmérések szerint legnépszerűbb magyar közmondás, *Aki másnak vermet ás, maga esik bele* háromtucatnyi ferdítését olvashatjuk (s a lista nem teljes...). Ízelítőt kapunk a német és az angol ferdítésekből is. Végül, magyar és angol anyag segítségével megismerkedhetünk a ferdítés leggyakoribb módjaival: helyettesítés, bővítés, rövidítés, felcserélés, közmondások kontaminációja. Lássunk egy-egy példát sorrendben: *A rosszból is megárt a sok; Gyakorlat teszi a mestert fáradttá; Amit ma megtehetsz, halaszd holnapra; Sok kis ember jó helyen is elfér; Ki korán kel, ne nézd a fogát.*

A kötetet számos illusztráció (pl. rajz, kép, söralátét, képeslap) díszíti – a „színesíti” szó illene ide, de sajnos a fényképek, rajzok csak fekete-fehérben láthatók. Különösen gazdag és élvezetes a közmondásparódiákkal foglalkozó rész szemléltetőanyaga.

A szerzőpáros művét a következő jelzőkkel minősíthetni: alapos, tudományos, széles látókörű, átfogó. És hiánypótló, hiszen az eddig megjelent magyar nyelvű írások általában nem tanulmányozták a közmondás összes oldalát².

Haszonnal forgathatják a kötetet... ez itt a közhely helye. A szokványos folytatás ez lenne: nyelvészek, folkloristák, irodalomtörténészek. Csakhogy ez evidencia. Sokkal nagyobb érdeme, hogy várhatóan egyetemisták kezébe is kerül. Egyes egyetemeken (Pécsi Tudományegyetem, Eötvös Loránd Tudományegyetem) már indultak parömiológiai kurzusok, és ezek hallgatóinak ideális összefoglalást nyújt a könyv. Itt jegyzendő meg, hogy az utóbbi években számos egyetemi, főiskolai szakdolgozat is született Magyarországon a parömiológia tárgykörében (egyebek között az ELTE egyes nyelv és irodalom szakjain). Remélni lehet hát,

hogy a fiatalabb nemzedék is intenzíven folytatja majd a kutatást. A jelen mű kétségtelenül hozzájárul a fiatalok elindításához ezen az úton.

Jegyzetek

- ¹ Ezen „képzők” (maguk is egyfajta markerek) megtalálhatók számos nyelvben, és nemcsak a közmondások előtt, mögött, hanem néha a belsejükben is felelhetők, l. Barta P. 1995. Kísérletek a közmondás meghatározására. *Filológiai Közöny* XLI. évfolyam, 1. szám. 6–18.
- ² Megjegyzendő, hogy Szemerényi Ágnes könyve a proverbiumok használata kapcsán foglalkozik a proverbiumok elnevezésével és meghatározásával is. (Szemerényi Á. 1994. „Közmondás nem hazug szólás” *A proverbiumok használatának lehetőségei*. Budapest: Akadémiai Kiadó. Néprajzi Tanulmányok)

Irodalom

- T. Litovkina A. 2005. *Magyar közmondástár – Közmondások értelmező szótára példákkal szemléltetve*. Budapest: Tinta Könyvkiadó. A Magyar Nyelv Kézikönyvei X.
- T. Litovkina, A. 2000. *A Proverb a Day Keeps Boredom Away – Egyetemi jegyzet*. Pécs-Szekszárd: IPF-könyvek.